

Шайгородський Ю. Ж. *Суспільна мобілізація: тенденції та прогноз. Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення* : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ : *Інститут ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2023. С. 145–184.

СУСПІЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОГНОЗ

Згуртованість – реакція українців на агресію. Відповіддю українського суспільства на російську воєнну агресію – повномасштабне вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року – стала суспільна консолідація, зміцнення єдності й згуртованості соціуму як цілісної соціальної системи. Саме цілісність цієї системи стала основою реалізації її мобілізаційного ресурсу – не лише військового, економічного, організаційного, але й (і передусім) – людського. Очевидно, що ворог у своєму прагненні "денацифікувати" Україну (маючи взагалі хибні уявлення про українське суспільство) цього потужного ресурсу не враховував, а недооцінка морально-психологічної та мотиваційно-сміслової складових сучасного українства стала чи не першою й основною поразкою агресора.

Попри масовані ракетні обстріли міст та сіл України, попри людські жертви та руйнування, попри початок стихійної евакуації мешканців, з перших днів великої війни десятки тисяч українських громадян прийшли до центрів комплектування батальйонів територіальної оборони, до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, а іноді й просто – до місць видачі зброї, щоб з нею в руках стати на захист своєї країни^{264; 265; 266}.

Спротив українських громадян російській агресії став смислотворчою основою суспільної мобілізації та єднання українців задля відсічі ворогові. Згуртованість суспільства, особливо на початковому етапі спротиву повномасштабному воєнному вторгненню, засвідчила

²⁶⁴ Черги біля військкоматів: скільки охочих стати до зброї для оборони країни. *TCH*. 24.02.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DkNCN2Uuz_E

²⁶⁵ "Прийшли захищати Україну". У Кропивницькому на площі збираються чоловіки та йдуть до військкомату. *Суспільне. Новини*. 24 Лютого 2022. URL: <https://suspilne.media/210300-prijsli-zahisati-ukrainu-u-kropivnickomu-centralnij-plosi-zibralisa-coloviki/>

²⁶⁶ Черги у військкомати в містах України. *The Village*. 24.02.2022. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/323053-chergi-u-viyskomati-v-mistah-ukrayini>

високий рівень усвідомлення українством цінності держави, її незалежності та територіальної цілісності²⁶⁷, цінність свободи й вагу громадянства своєї країни та водночас – готовність ці цінності захищати.

З хронології першого дня повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року:

– близько четвертої години ранку перша колона російських танків зайшла на підконтрольну Україні територію Луганської області;

– російські війська завдали удару по міжнародному пункту пропуску Велика Писарівка Охтирського району Сумської області;

– близько 5-ї години ранку ракетних ударів зазнали Київ та десятки міст по всій Україні, збройні сили Росії атакували цивільні об'єкти, аеродроми та військову інфраструктуру;

– Президент України Володимир Зеленський ввів воєнний стан в Україні²⁶⁸, видав укази "Про загальну мобілізацію"²⁶⁹, "Про утворення військових адміністрацій"²⁷⁰, "Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача"²⁷¹ та низку інших указів, спрямованих на організацію спротиву російській воєнній агресії;

– на півдні країни російські війська безперешкодно пройшли через Перекоп і Чонгар, удень – захопили Нову Каховку, головну споруду Північнокримського каналу та Каховську ГЕС на території Херсонської області, підійшли до Херсона, наблизилися до Мелітополя;

– на Донбасі ворог атакував Волноваху, Маріуполь, Щастя;

– розпочалася блокада українських морських портів;

²⁶⁷ Шайгородський Ю. Ж. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 88–97.

²⁶⁸ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

²⁶⁹ Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 65/2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/652022-41653>

²⁷⁰ Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 68/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>

²⁷¹ Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 72/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/722022-41421>

- на Київщині російські війська перетнули державний кордон України й обстріляли територію країни з "градів";
- рухаючись із території Білорусі, російські війська захопили Чорнобильську АЕС;
- на Сумщині колони російської техніки рухаються в бік Конотопа, Ромнів та Прилук;
- українські війська та батальйони територіальної оборони ведуть бої за Суми, бої біля Харкова, в Гостомелі Київської області, почалися бої за аеропорт "Антонов";
- на контрольно-пропускних пунктах державного кордону та у всіх містах України обладнуються захисні споруди;
- бої точаться по всьому периметру російських кордонів;
- військові звертаються до громадян: "кожна пляшка запально-вальної суміші з даху на ворожий танк, кожен постріл з мисливської зброї по авто окупанта різко знижує наступальні апетити загарбників, надає значну перевагу силам оборони у відсічі збройної агресії"²⁷²;
- унаслідок морського та повітряного бомбардування російські війська захопили острів Зміїний у Чорному морі;
- російські війська та бронетехніка рухаються у напрямку північних околиць Києва, за столицю точаться запеклі бої;
- президент США Джо Байден оголосив про повне заморожування активів кількох російських банків у США;
- країни "Великої сімки" домовилися про запровадження санкцій, спрямованих на обмеження російської банківської сфери;
- спеціальна моніторингова місія ОБСЄ евакуювала з України всіх своїх співробітників;
- перші російські військовослужбовці здалися до полону Збройним силам України під Черніговом;
- наприкінці дня Президент України Володимир Зеленський заявив про 137 загиблих і 316 поранених українських громадян²⁷³.

²⁷² На територію України введено понад 60 батальйонних тактичних груп РФ – Генштаб. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3412026-rosia-prodovzue-nastup-na-ukrainu-de-trivaut-zapekli-boi.html>

²⁷³ Підсумки 24.02.2022. Звернення Президента Володимира Зеленського. *Телеканал МТМ*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gUR3a51qnCQ>

Цей день був першим з-поміж наступних сотень днів великої війни. Бої за Київ, Маріуполь, Суми, Чернігів, Харків, звільнення окупованих ворогом територій, трагедії Бучі й Гостомеля, мужність захисників Маріуполя, Охтирки, Волновахи, Бахмута, героїчних мешканців українських міст і сіл України ще не скоро стануть історією війни, але вже нині вони стали свідченням героїзму українців, їх єднання у відсічі агресії та (хоча й трагічною) частиною історії українського державотворення.

Світ не був готовим до цієї війни. Європейські країни протягом усіх мирних років XXI століття жили у впевненості повсюдного домінування демократичних цінностей та відсутності небезпеки масштабних воєнних загроз. На цьому тлі уряди європейських країн суттєво зменшили свої оборонні витрати. Про неготовність низки країн ЄС долучитися до коаліції держав на підтримку України з жалем говорив у своєму зверненні до народу наприкінці першого дня війни й Президент України²⁷⁴. Варто визнати – і Захід, і США певний час були у стані розгубленості, і лише стійкість українського народу, його спротив агресору, здатність до єднання та мобілізації зламали цю тенденцію непевності, яка була притаманною більшості наших, у майбутньому – надійних, партнерів. Щоб підтримати Україну, у всьому світі пройшли багатотисячні акції протесту проти російської агресії. На знак солідарності з українським народом на мітинги вийшли жителі європейських столиць та багатьох інших міст різних країн. Учасники мітингів висловлювали своє захоплення відвагою та стійкістю українців при зустрічі з ворогом²⁷⁵. Уже наприкінці четвертого дня великої війни Президент України заявив²⁷⁶ про

²⁷⁴ Підсумки 24.02.2022. Звернення Президента Володимира Зеленського. Телеканал МТМ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gUR3a5IqnCQ>

²⁷⁵ Як по всьому світу проходять мітинги на підтримку України. *Vogue*. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/yak-po-vsomu-svitu-prohodyat-mitingi-na-pidtrimku-ukrajini-47790.html>

²⁷⁶ Звернення Президента України до громадян у четвертий день війни. Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-gromadyan-u-chetvertij-den-73221>

сформованість потужної антивоєнної міжнародної коаліції на підтримку України.

Коли мовиться про суспільну консолідацію та мобілізацію, єдність та спрямованість дій, здатність до ефективної їх реалізації, на нашу думку, йдеться, з одного боку, про внутрішні, соціально-психологічні регулятивні механізми, якими визначається ухвалення рішень та поведінка, з другого – про досвід практичного розв’язання наявних проблем. У цьому сенсі, варто виокремити щонайменше два аспекти процесу суспільної мобілізації: морально-психологічний та організаційний (а в контексті нашого дослідження – самоорганізаційний).

Основою *морально-психологічної консолідації суспільства*, яка забезпечила його мобілізаційну здатність став високий рівень ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність ґрунтується на ступені збігу оцінок, установок і позицій стосовно найбільш суспільно значущих подій, ідей, нагальних завдань, тобто ціннісних пріоритетів як мотивів і смислів людського буття. Повномасштабне російське воєнне вторгнення стало для українських громадян екзистенційним викликом через усвідомлення реальної загрози ціннісним основам суспільства – державі, її незалежності та територіальній цілісності, свободі, демократичному, європейському шляху розвитку та й самій фізичній можливості відвернути цю загрозу і врятувати націю і державу. Саме ціннісно-орієнтаційна єдність як консенсусна сукупність цінностей, установок, мотивів, інтеріоризованих моральних норм постала основою домінантних цінностей, а через систему соціальних зв’язків – регулятором поведінки й орієнтиром вибору її моделей.

Оприлюднені 1 березня 2022 року результати соціологічного опитування українських громадян²⁷⁷ засвідчили практично одностайну (98%) підтримку Збройних сил України. Протягом тижня після початку великої війни більше ніж удвічі, порівняно з опиту-

²⁷⁷ Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.html

ванням за тиждень до повномасштабного російського воєнного вторгнення, зріс рейтинг Президента України (з 41% до 93%). Найвищого показника досягла довіра до Президента як Верховного Головнокомандувача, адже за місяць до великої війни лише чверть (26,9%) опитаних Центром Разумкова респондентів вважали, що Володимир Зеленський у разі повномасштабного російського воєнного вторгнення здатен ефективно працювати як Верховний Головнокомандувач та організувати оборону країни²⁷⁸. Виявили українці й свою довіру представникам органів місцевого самоврядування – 84% респондентів заявили про підтримку дій місцевих голів.

Попри щоденні обстріли практично усієї території України, руйнування, жертви серед мирних жителів та загиблих на фронтах, оцінюючи ситуацію в країні, 90% опитаних заявили про відчуття надії й лише 5% – розчарування. Порівняно з довоєнними часами, кількість тих, хто оптимістично оцінював ситуацію в країні, всупереч усьому, зростає втричі. Соціологи зафіксували максимальний, за усі попередні роки опитувань, рівень цього показника у всіх без винятку регіонах країни.

Про свою беззастережну віру у здатність українців відбити напад Росії та в безумовну перемогу України заявили 88% опитаних (зі значною перевагою цього показника у всіх регіонах країни). Лише 10% респондентів, опитаних в перші дні повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну, не мали впевненості в українській перемозі.

Своєрідним показником усвідомлення цінності держави, її незалежності та територіальної цілісності є отримані соціологами результати опитування після початку великої війни. На запитання "Як би Ви проголосували, якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України" 97% (86% однозначно й 11% скоріше) заявили, що зробили б це. Навіть порівняно з

²⁷⁸ Оцінка громадянами України загрози агресії з боку Росії (січень 2022 р.).
Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-zagrozy-agresii-z-boku-rosii-cichen-2022r>

попереднім, довоєнним 2021 роком, цей показник зріс на 17%, а порівняно з 2012 роком – у півтора раза ²⁷⁹.

Про психологічну готовність українців до самомобілізації свідчать результати соціологічних опитувань: за місяць до повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну про свою готовність долучитися до захисту країни зі зброєю в руках заявляли 44,9% опитаних ²⁸⁰, а за тиждень після вторгнення – 80% опитаних соціологами респондентів (90% чоловіків та 70% жінок) заявили про свою готовність зі зброєю в руках відстоювати територіальну цілісність України ²⁸¹. Порівняно з довоєнними опитуваннями, суттєво зросли й показники підтримки вступу України до Європейського Союзу та НАТО: якщо у січні 2022 року прихильників вступу до цих міжнародних організацій було, відповідно, 65% та 60%, то в березні 2022 року підтримка громадянами приєднання України до Європейського Союзу становила 86%, а за вступ до НАТО – 76%. За такий вектор зовнішньополітичного руху країни висловилися більшість респондентів усіх вікових груп та усіх регіонів України. (Зазначимо, що в червні 2023 року про своє бажання бачити Україну в складі НАТО заявили вже 89% респондентів ²⁸²).

Попри щоденні бомбардування українських міст та економічні проблеми понад 70% ²⁸³ (найвищий показник за весь час української незалежності) вважали, що події в країні розвиваються у правильному напрямі. Навіть економічну ситуацію в країні

²⁷⁹ Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf

²⁸⁰ Оцінка громадянами України загрози агресії з боку Росії (січень 2022 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-zagrozy-agresii-z-boku-rosii-cichen-2022r>

²⁸¹ Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). Презентація. *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_032022_war_press.pdf

²⁸² Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>

²⁸³ Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>

респонденти визнавали найкращою за час існування незалежної держави²⁸⁴ (що, на нашу думку, є ще одним свідченням, з одного боку, впевненості у перемозі над ворогом, а з другого – усвідомленням того, що українці здатні до самообмежень в умовах війни).

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну суттєво змінило ціннісні пріоритети українських громадян. Демократія, соборність держави та її територіальна цілісність під час великої війни не лише стали пріоритетними, але й набули конкретних форм. Прагнення матеріального добробуту поступилися прагненням збереження демократичного шляху розвитку України та її державної незалежності (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Динаміка зміни ціннісних пріоритетів громадян України *

Цінності	Сума відповідей "дуже важливо" та "скоріше важливо", %					
	2012	2014	2016	2018	2020	2022 (вересень)
Матеріальний добробут	94,5	92,3	92,4	95,4	91,0	73,3
Міцна сім'я	95,2	94,5	96,8	94,3	92,9	94,1
Державна незалежність України	70,0	80,4	82,3	81,3	80,6	97,1
Демократичний розвиток країни	67,8	74,4	75,3	79,1	70,4	94,0

* Складено за ²⁸⁵.

²⁸⁴ Українське суспільство. Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

²⁸⁵ Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–329.

Серед факторів, які ворог, готуючись і здійснюючи свою агресію проти України, не врахував (і не міг врахувати через свої хибні уявлення про українське суспільство), є здатність українства до самоорганізації. Ця здатність до єднання у відсічі воєнній агресії стала результатом становлення в Україні громадянського суспільства, усвідомлення його ваги й значущості. Досвід згуртованості й навички ефективної суспільної взаємодії здобувався у протидії несправедливості й боротьбі з нею протягом усього часу незалежності. Свідченням цього стали й студентська Революція на граніті, й самоорганізовані неформальні громадські рухи (з регіональним представництвом) під час Помаранчевої революції та Революція гідності, й добровольчі батальйони та волонтерські об'єднання для допомоги їм у перші роки воєнного вторгнення Росії в Україну, й організація благодійної допомоги переміщеним з тимчасово окупованих територій Сходу України та АР Крим тощо.

Російське воєнне вторгнення 2014 року стало не лише серйозним випробуванням для Збройних сил України, але й поклало початок організованому, зі зброєю в руках, спротиву громадян агресії. У березні 2014 р. були створені перші добровольчі оборонні формування. Склавши присягу на вірність українському народові, прямо з Майдану на Східний фронт рушили перші добровольці. Вже за рік у структурі Міністерства оборони України, МВС та Національної гвардії функціонували близько 100 добровольчих батальйонів. Учасники АТО та Операції об'єднаних сил на Сході України долучилися до формування воєнізованих підрозділів Сил територіальної оборони країни та добровольчих формувань територіальних громад, діяльність яких була унормована Законом України "Про основи національного спротиву"²⁸⁶. За результатами соціологічного дослідження, яке було проведене в січні 2022 року – після набуття чинності цього Закону, – 56% українців заявляли про готовність приєднатися до формувань територіальної оборони, якщо вони будуть створені у їхній

²⁸⁶ Про основи національного спротиву : Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

громаді²⁸⁷. Тож, не лише морально й психологічно, але й через самоорганізацію українські громадяни були готові до протистояння ворогу. Батальйони територіальної оборони, добровольці та пересічні громадяни разом з воїнами ЗСУ з перших днів повномасштабного вторгнення стали на захист своєї держави^{288; 289; 290; 291; 292}.

Окрім добровільної мобілізації до лав Збройних сил України та батальйонів територіальної оборони, українці долучилися до потужного волонтерського руху, продемонструвавши єдність у боротьбі проти зовнішнього ворога. Досвід організації волонтерської діяльності, набутий передусім під час Революції гідності та протягом восьми років захисту країни від російської агресії на Сході України, дозволив з перших днів великої війни організувати роботу волонтерів²⁹³.

Варто наголосити на тому, що ця форма громадської активності реалізувалася й реалізується здебільшого поза межами формальних інститутів і частіше – вибудовується на неформальних, мережевих принципах соціальної взаємодії, зумовленої необхідністю оперативного розв'язання наявних проблем. Після повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну волонтерські об'єднання часто виникали стихійно й були ініційовані не лише лідерами громадської думки, але й небайдужими, активними громадянами. Волонтерські об'єднання створювалися

²⁸⁷ Скільки громадян готові приєднатися до територіальної оборони – опитування. *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_skilki-gromadyan-gotovi-priyednatisya-do-teritorialnoyi-oboroni-opituvannya/1065766

²⁸⁸ У Києві на Оболоні знешкодили замаскованих російських диверсантів. *YouTube*. ТСН. URL: https://www.youtube.com/watch?v=GeIX1IJ8R_M

²⁸⁹ Роздача зброї у Києві на Оболоні. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/shorts/wp-XbA78_JQ

²⁹⁰ У Київ завозять додаткову зброю. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wKdcw3rW8yE>

²⁹¹ Гопники из Киева голыми руками остановили БТР российских оккупантов и вошли в историю. *YouTube*. *Факти ICTV*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gt_EIjmJzb4

²⁹² Киев: Тероборона обезвреживает ДРГ. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/shorts/57Gmv59hp2k>

²⁹³ Шайгородський Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. № 8 (2023). С. 55–62.

(зокрема, завдяки популярності соціальних мереж та використання їх комунікаційних можливостей) за принципами мережевих структур шляхом самоорганізації та взаємодії у розв'язанні конкретних завдань з надання адресної допомоги підрозділам Збройних сил України та тим громадянам, які потребують підтримки.

Чимало благодійних фондів організували збір грошових коштів – пожертвувань на потреби Збройних сил України та громадянам, яким була потрібна допомога. Протягом усього часу спротиву російській військовій агресії українці щодня перераховують пожертви (донати) на мільйони гривень. Загалом, за час повномасштабної війни, як зазначають організатори зборів коштів на потреби ЗСУ, часто і двох-трьох днів вистачає, щоб накопичилися мільйонні суми для придбання необхідного захисникам обладнання. Одним із наймасштабніших був збір коштів "Народний Ваурактар", оголошений у червні минулого року фондом Сергія Притули – 500 мільйонів гривень на придбання трьох турецьких безпілотників. За три дні українці задонатили 600 мільйонів гривень, яких вистачило б на чотири безпілотні апарати. Швидкість збору коштів і загальний розмір пожертв вразили компанію Ваукар: "Компанія Ваукар не прийматиме оплату за ТВ2 і безоплатно відправить 3 БПЛА на український фронт. Ми просимо натомість зібрані кошти спрямувати на допомогу в боротьбі народу України. Ми зворушені цією солідарністю та рішучістю перед обличчям, здавалося б, нездоланих викликів", – ішлося в офіційному повідомленні компанії²⁹⁴.

У жовтні минулого року, після серії російських ракетних ударів по українських містах, фонд Притули та волонтер Сергій Стерненко організували збір "народної помсти". Менше ніж за два дні українці перерахували 352 мільйони гривень на закупівлю ударних дронів-камікадзе RAM II UAV²⁹⁵. Своїми враженнями помноженою активністю українців у фінансовій підтримці ЗСУ

²⁹⁴ Компанія Ваукар передасть Україні три Ваурактар ТВ2 безкоштовно. *Military*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/kompaniya-baykar-peredast-ukrayini-try-bayraktar-tb2-bezkoshtovno/>

²⁹⁵ Найбільші збори на ЗСУ за час війни: на що і як швидко збирали кошти. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/08/15/infografika/suspilstvo/najbilshi-zbory-zsu-chas-vijny-yak-shvydko-zbyraly-koshty>

поділився волонтер Сергій Притула: "За попередні 8 років [було зібрано] 52 мільйони гривень, за рік роботи тепер – 4,1 мільярда було зібрано допомоги"²⁹⁶.

До волонтерської діяльності та залучення коштів для потреб ЗСУ, допомоги тимчасово переміщеним особам і біженцям від війни долучилися відомі українські спортсмени, письменники, художники, композитори й співаки.

Потужним інструментом організації й реалізації збору пожертв на потреби української армії стали соціальні мережі в Інтернет. Авторитетні блогери (без формалізації свого статусу як волонтера) протягом кількох годин здатні, за підтримки небайдужих громадян, розв'язати конкретну й нагальну проблему. Наприклад, популярний у мережі блогер "Николаевский Ванек"²⁹⁷ (з-понад 1,5 мільйона підписників) 19 жовтня 2023 року о 20:30 на прохання бійців 110-ї окремої механізованої бригади імені генерал-хорунжого Марка Безручка оголосив збір 2 млн гривень на FPV-дрони. Збір було завершено за 13 хвилин, а на банківський рахунок перераховано 2 млн 300 тис. гривень.

Своєю згуртованістю українці засвідчили силу громадянського суспільства й дієвість неформальних горизонтальних зв'язків, які згуртували навіть незнайомих, але об'єднаних досягненням спільної мети людей.

Стрімке розгортання волонтерського руху в Україні після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення є свідченням здатності українських громадян до самоорганізації, ефективної колективної дії, спроможності до суспільної мобілізації. Залученість до волонтерської діяльності та багатомільйонні пожертви громадян на потреби ЗСУ виокремили волонтерські організації серед інших соціальних інститутів рівнем довіри до них. За балансом рівня довіри/недовіри волонтерські організації (71,7%) поступилися лише

²⁹⁶ Романюк Р., Попадюк Ф. 24.04: Реконструкція. Епізод 4. Російське вторгнення: фронти, люди й міста. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/16/7424263/>

²⁹⁷ Николаевский Ванек. *Telegram*. URL: https://t.me/vanek_nikolaev

ЗСУ (87,3%) та добровольчим батальйонам (78,2%)²⁹⁸ і засвідчили згуртованість суспільства, високий рівень його єднання у протистоянні російській військовій агресії, зрештою – політичну зрілість громадян.

Свідченням морально-психологічної стійкості українців та їх готовності до спротиву агресору, а також – своєрідної психологічної підтримки один одного стали й численні відео- та інформаційні повідомлення гумористичного характеру (відео у TikTok*, короткі багатосерійні гумористичні ролики "Бандерівське смузи", "Волонтери", "Наша Файта" за участі відомих українських акторів, або ж так звані "меми" ** – "бавовна" (коли йшлося про вибухи на території ворога, або тимчасово ним окупованих територіях України). Цим визначенням почали користуватися й медіа, й офіційні особи, а Мініборони України створили навіть іграшку "бавовнятко". Або ж – загальновідомий завдяки мужності й рішучості українських прикордонників вислів-мем про "руській військовий корабель", вислів, який став своєрідним девізом українців у цій війні й був підхоплений світом (навіть виголошений у залі сесії Парламентської асамблеї ОБСЄ), чи – "доброго вечора, ми – з України!" (вислів, який поширився світом). А ще – ті символи, які психологічно допомогли вистояти у перші дні війни: гімн Січових стрільців набув свого нового звучання уже на четвертий день війни – "Ой у лузі червона калина" стала символом незламності українського народу й найпопулярнішою у світі піснею. Гімн української боротьби відкривав футбольні матчі й завершував великодні меси, а Національний банк України закарбував його на пам'ятній монеті.

²⁹⁸ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskyykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

* TikTok – соціальний застосунок для створення та поширення відеофайлів та онлайн-трансляцій.

** Мем – (англ. meme) – одиниця культурної, часто символічної інформації гумористичного характеру, поширювана від однієї людини до іншої.

Навіть побіжний аналіз подій останнього часу та реакції на них переважної більшості українських громадян дає підстави для проміжних висновків нашого дослідження.

По-перше, злочинне, нічим не спровоковане російське воєнне вторгнення в Україну у 2022 році не лише кардинально змінило життя людей, але й позначилося на структурі ціннісних орієнтацій українських громадян. Реальна загроза державі, її суверенітету та територіальній цілісності згуртувала й мобілізувала українське суспільство, а зміни ціннісних пріоритетів населення України стали основою його ціннісно-орієнтаційної єдності. Українці усвідомили себе одним народом, єдиною країною, спільнотою, здатною здолати ворога.

По-друге, здатність українських громадян до суспільної мобілізації та єднання у відсічі російській агресії є результатом усвідомлення ними цінності держави, укоріненню у свідомості загальнолюдських, демократичних цінностей і готовності їх захищати зі зброєю в руках, а здатність українства до суспільної мобілізації – наслідком становлення та розвитку в Україні громадянського суспільства, його розбудови на основі самоорганізації та взаємодопомоги.

По-третє, моральна й політична зрілість, готовність протистояти ворогу у боротьбі за свою державу, мужність і відвага не лише бійців ЗСУ, але й більшості українських громадян, їхня здатність до суспільної мобілізації та самоорганізації стали спонукуючою широкої міжнародної підтримки – урядів демократичних держав та їх громадян: допомоги озброєнням, фінансової підтримки, допомоги українським біженцям від війни та моральної підтримки України й українців. Наслідком і своєрідною оцінкою європейською спільнотою політичної зрілості українських громадян стало й стрімке просування країни в напрямі членства в ЄС, і прийняття Альянсом беззаперечного членства України в НАТО у майбутньому.

Попри "барбаросівські" плани росіян – блискавичної переможної "спеціальної воєнної операції" в Україні – героїчний спротив українців російській воєнній агресії триває вже понад двадцять місяців, примножуючи втрати агресора і в живій силі, і в

військовій техніці. Україна впевнено рухається до перемоги у цій кровопролитній війні. Зростає військово-технічна та фінансова допомога з боку США та західних країн, політична підтримка України міжнародними організаціями, парламентами, урядами та небайдужими громадянами демократичних країн.

Разом з тим, варто визнати наявність не лише позитивних зовнішньо- та внутрішньополітичних змін, але й окремих негативних тенденцій суспільно-політичного розвитку, які впливають на рівень консолідації, згуртованість соціуму та його мобілізаційного потенціалу.

"Втома від війни" – саме так, частіше всього, позначають зарубіжні, та й вітчизняні, медіа загальну атмосферу, яка поступово посилюється в політичних колах країн-партнерів України, в американському та у суспільствах розвинених демократій. І якщо завдяки зусиллям військово-політичного керівництва України та розумінню урядами партнерських країн військово-технічна допомога (хоч і поступово) зростає, то окремі напрями гуманітарної та фінансової – скорочуються. Попри те, що в ЄС погодили продовження тимчасового захисту для біженців з України до 2025 р.²⁹⁹, окремі країни Союзу вводять, або ж мають намір увести, певні обмеження на фінансування тимчасового перебування українців у своїх країнах. Уряд Німеччини оголосив про намір наступного року вдвічі зменшити витрати на допомогу біженцям з України³⁰⁰, у Польщі обговорюють скорочення допомоги українським біженцям у 2024 р.³⁰¹, Швеція, яка прийняла близько 50 000 біженців з України, заявила про намір обмежити виплати для мігрантів з

²⁹⁹ У ЄС погодили продовження тимчасового захисту для біженців з України до 2025 року. *Українська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/28/7170390/>

³⁰⁰ Німеччина наступного року вдвічі зменшить допомогу на біженців, – Reuters. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/580345-nimeccina-nastupnogo-roku-vdvici-zmensit-dopomogu-na-bizenciv-reuters/>

³⁰¹ У Польщі допускають скорочення допомоги українським біженцям у 2024 році. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/09/20/704535/>

України та запровадити заходи, які спонукали б майбутніх біженців утриматися від прибуття до Швеції³⁰².

Підтримка приймання українських біженців рекордно, до найнижчого рівня з початку повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну, впала серед жителів Естонії. Про це свідчить зокрема й опитування, яке провели на замовлення Державної канцелярії країни. Якщо в першому півріччі 2023 р. приймання українських біженців підтримували від 74% до 82% естонських респондентів, то у вересні таких було лише 66%. Серед жителів Естонії інших національностей підтримка приймання українських біженців коливалася від 48% до 56% у першій половині 2023 р., а у вересні опустилася до 46%³⁰³. За результатами опитування українських біженців у Чехії, проведеного чеським дослідницьким агентством PAQ Research у червні 2023 р., 57% респондентів заявили, що вони стикалися з вербальною агресією через своє походження, а 5% – що зазнавали фізичного нападу³⁰⁴.

Окремі європейські країни виступають за послаблення санкцій проти Росії та не підтримують європейський курс на підтримку України. Через позицію Угорщини блокується фінансова та військова підтримка України Європейським Союзом³⁰⁵. Прем'єр-міністр Словаччини Роберт Фіцо заявив, що не збирається підтримувати європейські санкції проти Росії та не підтримає військовою допомогою України^{306; 307}.

³⁰² Швеція обмежить виплати для мігрантів. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/21/7425071/>

³⁰³ В Естонії рекордно впала підтримка прийому біженців з України – опитування. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/4/7422577/>

³⁰⁴ Більше половини українських біженців у Чехії стикалися з агресією. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/25/7170090/>

³⁰⁵ Угорщина знову завадила ЄС виділити 500 млн євро на військову підтримку України. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/23/7425353/>

³⁰⁶ Фіцо заявив, що не підтримає військовою допомогою України. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/26/7425791/>

³⁰⁷ Словаччина не даватиме Україні зброю, – новий прем'єр країни. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/26/7425903/>

Очевидно, "втома від війни" виявляється і в цих – означених тенденціях. Щоправда, як засвідчили результати міжнародного опитування, проведеного в липні – серпні 2023 року компанією GlobeScan, майже сім із десяти людей у світі вважають, що їхні уряди повинні підтримувати Україну в захисті від російської агресії. Згідно з опитуванням 30 000 осіб у 30 країнах, більшість їх мешканців, окрім респондентів Мексики, хочуть, щоб їхні уряди підтримали Україну. Результати засвідчили, що в середньому 29% опитаних у кожній з цих країн "повністю згодні" з тим, що їхні уряди повинні підтримувати Україну, ще 40% – "скоріше згодні" з цим. Лише 11% "категорично незгодні" і 20% "скоріше незгодні". Найбільше підтримують Україну жителі Португалії (86%), Швеції (81%) та Австралії (80%), Великої Британії (79%) та Канади (78%). У США, країні, яка надає найбільшу військову допомогу Україні, 70% респондентів хочуть, щоб їхній уряд підтримав Україну. У Німеччині, ще одному ключовому постачальнику військової допомоги, про необхідність підтримки України заявили 66% опитаних. Загалом мешканці країн Європи та Північної Америки, яких було включено до опитування, зазвичай найбільше підтримують Україну, тоді як жителі Латинської Америки висловлюють найменшу підтримку. Про необхідність підтримки України заявили 55% саудитів та перуанців, 54% – індонезійців, 51% – колумбійців. Мексиканці ж – найменше хочуть, щоб їхній уряд підтримував Україну (46%)³⁰⁸. Водночас (і це – варто визнати) перед військово-політичним керівництвом України постають нові й складні завдання, пов'язані з необхідністю консолідації міжнародної підтримки України, подолання проблем взаємодії, які час від часу виникають³⁰⁹.

³⁰⁸ Сім із десяти людей у світі хочуть, щоб їхні уряди підтримували Україну. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/sim-iz-desyati-lyudey-u-sviti-khochut-shchob-ikhni-uryadi-pidtrimuvati-ukrainu>

³⁰⁹ Time: Зеленський злий на союзників через брак допомоги, але продовжує вірити в перемогу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/30/7426406/>

В означеному контексті важливим суспільно-політичним завданням, на наше переконання, є збереження й посилення єдності українського соціуму, його консолідації у подоланні внутрішньополітичних викликів. Ці виклики виникли й посилювалися передусім через *управлінські прорахунки* керівників різних напрямів організації суспільного життя в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну. Важливим чинником позитивного впливу на рівень суспільної єдності в перші дні цього вторгнення була демонстрація єдності українських політичних еліт. Одностайність в ухваленні рішень Верховною Радою України, долучення до організації спротиву воєнній агресії також і політичної опозиції, спрямованість риторики влади та її конкретних дій на досягнення спільної і єдино важливої мети тощо безумовно сприяли суспільній консолідації. Саме на цьому тлі рівень довіри до влади та її інститутів досягнув найвищих показників. Разом з тим, як свідчать результати соціологічних опитувань останнього часу, цей рівень знижується, а невдоволення, навпаки, зростає (табл. 5.2).

Таблиця 5.2.

Динаміка показників рівня довіри^{*} до окремих соціальних інститутів (вересень 2022 – вересень 2023)^{}**

	Президент України, %		Уряд України, %		Верховна Рада України, %		Політичні партії, %	
	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра
вересень-жовтень 2022	81,8	17,8	51,5	48,1	39,7	59,9	22,1	77,2
грудень 2022	77,0	15,0	42,8	46,6	38,5	51,0	17,1	65,8
лютий-березень 2023	82,9	11,5	50,0	41,4	41,0	51,0	21,7	63,3
травень 2023	83,3	11,3	39,4	48,8	34,9	55,2	14,8	68,8

Продовження таблиці 5.2.

липень 2023	79,9	15,0	39,1	52,2	36,2	56,3	17,0	68,2
вересень 2023	71,7	20,2	31,9	60,4	29,1	63,6	14,1	73,6

* Наведено суми відповідей "повністю довіряю" і "скоріше, довіряю" та відповідей "зовсім не довіряю" і "скоріше, не довіряю".

** Складено за ^{310, 311, 312, 313, 314, 315}

³¹⁰ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень-жовтень 2022 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>

³¹¹ Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-gruden-2022r>

³¹² Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий-березень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>

³¹³ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (травень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-traven-2023r>

³¹⁴ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlenia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

³¹⁵ Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlenia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r>

Наведені в таблиці результати свідчать про суттєве зниження протягом останнього часу рівня довіри до основних державно-політичних інститутів. Звернімо увагу, що йдеться не про військово-політичне, а саме про державно-політичне керівництво. Військово-політичне керівництво, як діяльність, спрямована на забезпечення реалізації політики держави у сфері оборони, отримує високу й позитивну оцінку громадян. Рівень довіри до ЗСУ залишається найвищим серед усіх соціальних інститутів протягом усього часу воєнного вторгнення РФ – середній показник довіри становить 95,9% (протилежний цьому показник не досяг і 4%). І це зрозуміло – громадяни України свої сподівання на перемогу у цій війні покладають передусім на ЗСУ, на добровольчі батальйони й негативно реагують на спроби приниження авторитету захисників країни. Численні ворожі інформаційно-психологічні операції, спрямовані на дискредитацію ЗСУ, добровольчих батальйонів та волонтерського руху в Україні не позначилися на рівні довіри до них і ця довіра залишається високою протягом усього часу великої війни.

Аналіз наведеної (табл. 5.2) динаміки рівня довіри до державно-політичних інститутів дозволяє припустити, що певне зростання цього рівня у лютому-березні 2023 р. може бути пов'язане передусім з тогочасними знаковими подіями: 11 лютого припинилися масові віялові відключення електроенергії в країні; 20 лютого столицю України відвідав Президент США Джо Байден; 17 березня Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав ордери на арешт президента Росії В. Путіна та уповноваженого при президентові РФ з прав дитини М. Львової-Белової; 20 березня БПЛА успішно атакували залізничний вузол з вантажем ракет "Калібр", аеродром та базу окупантів у тимчасово окупованому Джанкої (АР Крим). Крім того, українці перебували в очікуванні весняного наступу ЗСУ та сподівалися на його позитивні, відчутні й швидкі результати.

Тенденція *наростання критичного ставлення до влади та державно-політичних інститутів* пов'язана передусім з прорахунками в організації суспільного життя в умовах війни, з не завжди продуманими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними, не адекватними ситуації, методами. Особливий вплив на морально-психологічний стан суспільства та

рівень довіри до влади мають факти корупції у її вищих ешелонах, факти фінансової та моральної недоброчесності високопосадовців, прояву байдужого ставлення державних службовців до потреб військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від війни громадян, а також – на переконання громадян – відсутність належної реакції на ці факти з боку влади, антикорупційних, правоохоронних та судових органів. Мало того, працівники саме цих органів часто самі небезпідставно стають фігурантами гучних корупційних скандалів^{316, 317}.

На необхідності боротьби з корупцією наголошують не лише українські громадяни, а й наші партнери за кордоном. На думку окремих європейських політиків, відсутність системної боротьби з корупцією в Україні може стати на заваді її членства в Євросоюзі³¹⁸, подальшої фінансової допомоги з боку ЄС³¹⁹. Докладати більше зусиль для боротьби з корупцією в уряді закликають Україну й США, пов'язуючи результати цієї боротьби з подальшою невійськовою підтримкою з боку Сполучених Штатів³²⁰.

Непоодинокі, а в окремих сферах та галузях – системні прояви корупції під час війни вкрай гостро сприймаються українським суспільством, а корупційні дії характеризуються ним як мародерство³²¹. Чимало фактів корупції стають відомими широкому загалу, а відтак предметом реакції правоохоронних органів завдяки

³¹⁶ Начальник районного ТЦК Одеси збагатився на майже 47 млн грн: НАЗК бачить корупцію. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/19/7424864/>

³¹⁷ Керівник суду на Одещині вимагав 50 тисяч за "правильне" рішення. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/29/7422019/>

³¹⁸ Колишній голова Єврокомісії: Україна не готова до вступу в ЄС, бо корумпована. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/5/7422721/>

³¹⁹ ЗМІ: Фіцо розповідав ЄС, що в його країні переживають через корупцію в Україні. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7425986/>

³²⁰ CNN: США надсилали Україні демарш із закликом посилити боротьбу з корупцією. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/10/3/7170669/>

³²¹ Корупція під час війни – це мародерство та страшний злочин. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/koruptsiya-pid-chas-viyini-tse-maroderstvo-ta-strashniy-zlochyn>

громадським активістам, журналістам-розслідувачам, небайдужим пересічним громадянам. Надто м'яку, на думку більшості, реакцію влади на прояви корупції (а іноді й відсутність будь-якої реакції) громадяни пов'язують (і часто – небезпідставно) з недоброчесністю посадовців найвищого рівня^{322; 323}, народних депутатів³²⁴, суддів Верховного Суду³²⁵ тощо. Варто зазначити, що, з одного боку, інформація про корупцію у владі викликає справедливий осуд громадян, з другого – наявність та публічність цієї інформації є своєрідним свідченням боротьби з корупційними проявами³²⁶. Таку оцінку ситуації підтверджують і результати соціологічних досліджень. Соціологи звертають увагу на певну позитивну динаміку в оцінці респондентами ефективності боротьби влади з корупцією. Якщо у 2018 р. 25% відзначали відносну ефективність цієї боротьби ("скоріше ефективно"), то за результатами опитування під час великої війни – взимку 2022–2023 рр. – таку оцінку дали 50% громадян. Результати соціологічного опитування, проведеного восени 2023 р., засвідчили, що 59% респондентів вважають, що в Україні є позитивні зрушення у справі подолання корупції. Водночас істотна частка респондентів (34%) вважає, що оприлюднення фактів корупції є свідченням "безнадійної корумпованості України, і позитивних змін немає"³²⁷.

³²² Corruption accusations continue to plague top Zelenskiy aides. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/graft-accusations-dog-top-zelenskiy-aides-2023-09-19/>

³²³ Фігурант антикорупційних розслідувань по "Великому будівництву" діє регулярно буває в ОП – ВІНУС. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/10/3/705023/>

³²⁴ Понад 53 тисячі гривень: ВАКС обрав запобіжний захід депутатці Марченко. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/20/7420684/>

³²⁵ НАБУ за 4,5 місяці завершило слідство у справі ексголови Верховного Суду. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/4/7422576/>

³²⁶ Держдеп США побачив в Україні агресивні антикорупційні заходи. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/3/7422387/>

³²⁷ Сприйняття боротьби з корупцією в Україні: результати телефонного опитування, проведеного 29 вересня – 9 жовтня 2023 року. *Пресреліз КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1306&page=1>

Занепокоєння та роздратування багатьох українців викликають несвоєчасні видатки з державного бюджету³²⁸. Наприклад, рішення Верховної Ради України про виділення 573,9 млн грн на добудову Національного музею Голодомору. З погляду збереження пам'яті про геноцид 90-річної давнини ці видатки не викликають заперечень, проте багатьох справедливо обурили витрати на завершення спорудження музею в той час, коли Росія вчиняє проти України дії, які також можна трактувати як геноцид, і єдиним запобіжником від якого, на переконання громадян, є зміцнення обороноздатності країни. Аналогічним є ставлення українців до запланованих урядом багатомільйонних витрат на виробництво телевізійних серіалів під час війни³²⁹ тощо.

Громадська активність проявляється й у протидії невиправданам в умовах війни та необґрунтованим бюджетним витратам органів місцевого самоврядування. Масовими протестами^{330, 331} проти таких витрат та закликами спрямувати наявні кошти на потреби ЗСУ відгукнулися громадяни на спробі органів місцевої влади витратити кошти громад на будівництво стадіонів, заходи з благоустрою тощо. На тлі щоденних зусиль волонтерів зі збору коштів на обладнання, автівки та дрони для бійців на фронтах несвоєчасні закупівлі тих чи тих послуг за завищеними цінами, реалізація будівельних проєктів без економічного їх обґрунтування та очевидної доцільності викликають обурення значної

³²⁸ У країні війна, а влада робить ремонти. Чи можна витратити ці гроші на армію? Чи виправдані ремонти та реконструкції під час війни і чи можливо використати ці кошти для боротьби з агресором. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702312/>

³²⁹ Закупівля послуги з виробництва (створення) аудіовізуального твору – серіалу під робочою назвою "Санаторій „Незабудка"". *Прозоро*. URL: <https://prozorro.gov.ua/tender-UA-2023-07-12-009026-a>

³³⁰ Гроші на ЗСУ. У Києві, Одесі й інших містах протести за витрати на армію – відео, фото. *Ліга. Новини*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/video/hroshi-na-zsu-u-kyievi-odesi-ta-inshykh-mistakh-protestuiut-za-vytraty-na-armiiu-video>

³³¹ "Бруківка нікого не врятує": у Києві, Одесі, Дніпрі та Черкасах під стінами міських адміністрацій відбулись акції протесту. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/brukivka-nikogo-ne-vryatue-u-kyievi-odesi-ta-dnipri-pid-stinami-miskikh-administratsiy-vidbulis-aktsii-protestu>

частини громадян³³². Серед об'єктів таких обурень, наприклад, рішення влади Житомира витратити 70 млн грн на реконструкцію стадіону, Львова – 1 млн грн на озеленення Личаківського району, Луцька – 1,5 млн грн на придбання квітів³³³, Одеси – 10 млн грн на ремонт приміщення Київського районного суду міста тощо. Серед найскандальніших "закупівель" місцевої влади – оголошення тендера на купівлю барабанів³³⁴ для укрить на 890 тис. грн, високотехнологічних овочерізок та сковорідок на 3,5 млн грн у Дніпровському районі Києва на тлі того, що третина укрить міста, за результатами перевірки, виявилася непридатною для використання³³⁵. Або ж – придбання міською владою Кременчука ігрових ноутбуків на 1,5 млн грн під прикриттям гасла "Українська визвольна війна"³³⁶.

Попри протести небадюжих громадян та чергової спроби унормування означеної ситуації Кабінетом Міністрів України³³⁷ (зауважимо, що нині чинною березневою постановою 2022 року Кабінетом Міністрів врегульовано питання щодо ухвалення органами місцевого самоврядування рішень про перерахування

³³² "У першу чергу ЗСУ". У Києві, Одесі й інших містах України відбулися протести за збільшення витрат на армію. *Гордон*. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/u-pershu-cherhu-zsu-u-kijevi-odesi-j-inshikh-mistakh-ukrajini-vidbulisja-protesti-za-zbilshennja-vitrat-na-armiju-1686083.html>

³³³ Марнотратство у час війни? Мер Ківерців хоче витратити ₪150 млн на стадіон та бігові доріжки. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/marnotratstvo-u-chas-viyny-mer-kivertsiv-khoche-vytratyty-150-mln-na-stadijon-ta-bihovi-dorizhky/>

³³⁴ Закупівля барабанів для укрить: договір на понад 800 тисяч розірвали. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/06/16/701257/>

³³⁵ У Києві перевірили 91% укрить та сховищ: третина – не придатна до використання. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/502237-u-kiievi-perevirili-91-ukrittiv-ta-shovis-tretina-ne-pridatna-do-vikoristanna/>

³³⁶ Мерія Кременчука купила ігрові ноутбуки на 1,5 млн і назвала це "визвольною війною". *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/society/novini-poltavshchini-meriya-kremenchuka-kupila-igrovi-noutbuki-mayzhe-na-pivtora-milyona-griven-12362103.html?utm_source=unian&utm_medium=related_news&utm_campaign=mult_i_related_news_in_post

³³⁷ Догралися з барабанами: уряд хоче відлучити місцеві бюджети від "годовниці". *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/derzhdyudzheta-2024-uryad-hoche-vidluchiti-miscevi-byudzheti-vid-kormushki-12385815.html>

коштів з місцевого до державного бюджету для здійснення заходів загальної мобілізації, відсічі російській збройній агресії та гарантування національної безпеки³³⁸), не всі органи місцевого самоврядування призупинили свої ухвали про фінансування несвоєчасних в умовах війни витрат^{339, 340}.

У складний воєнний час сумлінною сплатою податків до бюджету громадяни фінансово підтримують економіку України. Порівняно із січнем – лютим 2022 р. приріст з податку на доходи фізичних осіб у січні – лютому 2023 р. становив 10,8% (зростання – 2,4 млрд грн). До місцевих бюджетів у січні – лютому 2023 р. надійшло 66,5 млрд грн, що на 5,9 млрд грн, або на 9,8%, більше, ніж у січні – лютому попереднього року. Майже в півтора раза, порівняно з 2022 роком, у 2023-му зросли надходження акцизного податку. Надходження єдиного соціального внеску, навіть в умовах воєнного стану, у січні – лютому 2023 р. зросли на 13,4%, порівняно з тим самим періодом року попереднього³⁴¹. Завдяки активній громадянській позиції платників податків держава стабільно отримує кошти для забезпечення Збройних сил України та соціальних виплат. Зазначеною позитивною тенденцією до зростання податкових надходжень спростовано побоювання окремих вітчизняних економістів стосовно можливого суттєвого зменшення бюджетних надходжень після ухвалення Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії окремих податкових норм на

³³⁸ Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 р. № 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF#Text>

³³⁹ Протести в Одесі. Миськрада не скасувала 10 млн грн на ремонт суду: поіменне голосування. *Ліга. Новини*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/odesskiy-gorodskoy-soviet-ne-otmenil-10-mln-grn-na-remont-suda-poimennoe-golosovanie>

³⁴⁰ Протест у Гайвороні проти виділення коштів на стадіон: миський голова відповів, чому гроші не направлять на ЗСУ. *Центральноукраїнське бюро новин*. URL: <https://cbn.com.ua/2023/10/26/protest-u-gajvoroni-proty-vydilennya-koshtiv-na-stadion-miskyj-golova-vidpoviv-chomu-groshi-ne-napravlyat-na-zsu/>

³⁴¹ Огляд інструментів підтримки фінансової стійкості в умовах воєнного стану в Україні (лютий 2023). *НІСД*. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/4862>

період воєнного стану"³⁴² та упровадження низки пільг зі сплати податків.

Водночас певне занепокоєння підприємців викликають урядові рішення про повернення до довоєнного механізму оподаткування та відновлення податкових перевірок. Це занепокоєння пов'язане не з очевидним зростанням податкових зобов'язань (наведені дані про збільшення надходжень від підприємницької діяльності протягом року дії воєнного стану та податкових пільг підтверджують це твердження) і не з відновленням податкових перевірок, а з побоюванням повернення до довоєнного "стилю" цих перевірок.

Навіть наявність позитивних зрушень, зокрема в частині активнішого використання та адміністрування електронних каналів зв'язку та звітності ("Електронного кабінету платника податків", сервісу "Дія", контакт-центрів ДПС тощо) у період воєнного стану, не сприяє підвищенню рівня довіри до Державної податкової служби. Цей рівень залишається найнижчим серед усіх державних інститутів³⁴³. Не сприяє зростанню рівня довіри до ДПС й відсутність належного діалогу фіскальних органів з підприємцями та роз'яснювальної роботи щодо задекларованого реформування податкової системи. Підприємці, які після ухвалення змін до Податкового кодексу на період воєнного стану розраховували на спрощення податкових механізмів, побоюються повернення довоєнних практик. А про їх низьку ефективність свідчать не лише відсутність довіри українських громадян, а й оцінки міжнародних експертів.

У жовтні 2023 р. американський "Фонд 1841" опублікував доповідь "Tax Hells Index 2023" ("Податкове пекло")³⁴⁴, визначивши

³⁴² Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15 березня 2022 р. № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>

³⁴³ Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – дванадцята хвиля дослідження. *Gradus*. URL: https://gradus.app/documents/317/Gradus_EU_wave_12_UA.pdf

³⁴⁴ Tax Hells Index 2023. *The 1841 Foundation*. URL: https://the1841foundation.com/wp-content/uploads/2023/10/TH-Index-2023-The-1841-Foundation_ENG.pdf

країни з пекельними податковими системами. Індекс ґрунтується на кількісних та якісних даних МВФ та Світового банку 2021 року (тобто показник індексу стосується оцінки податкової системи в довоєнній Україні). Експерти оцінювали податкові системи 82 країн світу. У групі країн із найбільш "пекельними", токсичними податковими правилами Україна посідає 4-те місце. Гіршою, на думку експертів, є ситуація лише в Аргентині, Венесуелі та Білорусі. Загалом, статус "податкове пекло" отримали 13 країн світу, але навіть податкові системи Росії (9-те місце), Гондурасу (11-те) та Гаїті (13-те) визнані кращими, ніж в Україні. Найкращими ж, за результатами експертизи, є податкові системи Ірландії, Швейцарії, Данії, Швеції, Норвегії, Нідерландів, Уругваю та Литви. Експерти "Фонду" акцентують, що оголошення країни "податковим пеклом" зумовлюється не лише високим фіскальним навантаженням на платників, а й слабкістю інститутів забезпечення верховенства права та слабкою захищеністю права власності.

Відсутність позитивних змін у системі оподаткування рано чи пізно призведе до проблем дефіциту бюджету, а цей дефіцит потягне за собою затримки із фінансуванням соціальних виплат, скорочення робочих місць та зростання безробіття, скорочення компенсаційних витрат. А в таких фінансових умовах украї важко розраховувати на допомогу партнерів та збільшення притоку інвестицій у нашу державу, що є одним із найважливіших факторів повоєнної відбудови. Тож зменшення податкового тиску та оптимізація системи оподаткування стає вагомим чинником зміцнення довіри громадян до держави.

Не завжди продуманими й своєчасними, на думку волонтерських та благодійних організацій, є й урядові рішення, спрямовані на унормування роботи в Україні організацій, які опікуються гуманітарною допомогою. Згідно з ухваленою 5 вересня 2023 р. Кабінетом Міністрів постановою³⁴⁵, з 1 грудня для таких організацій змінюються правила роботи. Міністерство соціальної

³⁴⁵ Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2023 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2023-%D0%BF#Text>

політики України пояснює ці зміни, по-перше, боротьбою з незаконними "схемами" роботи з гуманітарною допомогою, по-друге, необхідністю забезпечення самих благодійних та волонтерських організацій від можливих проблем у майбутньому. Водночас очевидно, що спроба боротьби з фактами розкрадання гуманітарної допомоги та зловживання у цій сфері не силами правоохоронних та судових органів, а шляхом ускладнення роботи волонтерів є малоефективною й позначиться на здатності більшості благодійних організацій швидко реагувати на військові потреби захисників.

Ухвалена урядом постанова викликала хвилю обурення з боку волонтерів, які роками допомагають забезпечувати українське військо зв'язком, оптикою, медициною, автівками тощо³⁴⁶. Волонтери переконані, що нововведення суттєво ускладнять та уповільнять ввезення та передачу допомоги тим, хто її потребує³⁴⁷. Протягом лише двох днів петиція із закликом відтермінувати дію нових правил для можливості ознайомлення з ними та адаптації своєї діяльності до нових вимог, розміщена на сайті Кабінету Міністрів України, набрала необхідні 25 тисяч голосів. Мінсоцполітики не розголошує перелік благодійників, з якими проводилися консультації перед ухваленням нових правил, а непорозуміння, які виникли після ухвалення рішення, засвідчили відсутність належної комунікації між відомством та благодійними фондами.

Нерозуміння новацій волонтерами може призвести до зменшення критично важливих постачань фронту. На переконання благодійників, несподіване запровадження нових правил та неврахування ними практики волонтерської діяльності може суттєво ускладнити роботу, зменшити й навіть зупинити постачання необхідної на фронті допомоги, зокрема тієї, яка надходить завдяки малим волонтерським групам та іноземним фондам.

³⁴⁶ Волонтери проти уряду. Як з 1 грудня треба ввозити гуманітарну допомогу. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/26/705887/>

³⁴⁷ Електронні петиції. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://petition.kmu.gov.ua/petitions/5606>

Україна пережила перший блекаут – масове відключення електроенергії в жовтні 2022 – січні 2023 рр. внаслідок російських ракетних атак та пошкодження об'єктів енергетичної інфраструктури. Громадяни вдячні за мужність та стійкість українським енергетикам у подоланні його наслідків, а також – зарубіжним партнерам нашої країни за фінансову та матеріальну допомогу у подоланні проблем з відновленням енергетичної інфраструктури в Україні. З розумінням поставилися українці й до суттєвого підвищення тарифів на електричну енергію в червні 2023 р.³⁴⁸

Разом з тим, в умовах війни, безумовної залежності населення, підприємств військово-промислового комплексу, виробничих та обслуговуваних потужностей від електроенергії, забезпечення її постачання, на переконання громадян, перестає бути виключно комерційною діяльністю окремих "товариств з обмеженою відповідальністю", якими є енергопостачальні компанії. У громадян, і не безпідставно^{349; 350; 351; 352}, виникають запитання стосовно використання приватними енергетичними компаніями коштів, які отримані ними й з державного бюджету, і шляхом підвищення тарифів на електроенергію для населення, і отриманням допомоги від країн-партнерів. У цьому випадку йдеться не про розмір отриманих приватними енергокомпаніями коштів, а про відсутність будь-якого інформування населення про їх витрати, обґрунтування цих витрат та

³⁴⁸ Тариф на електрику можуть ще раз підвищити: в Кабміні натякнули, коли саме. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/economics/energetics/opublikuvano-postanovu-pro-pidvishchennya-tarifu-na-elektriku-dlya-naselennya-12277512>.

³⁴⁹ Зловживання на відновленні енергетичної інфраструктури: СБУ проводить низку обшуків. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/sbu-provodit-nizku-obshukiv-u-dekilkokh-oblastjakh-ukrajini-954396.html>

³⁵⁰ СБУ розслідує зловживання в енергетиці, – ЗМІ. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/sbu-rozsliduye-zlovzhyvannia-v-enerhetytsi-zmi/>

³⁵¹ ДБР пояснило причини обшуків на ТЕЦ Києва: розкрадали гроші на ремонтах після обстрілів. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/10/27/705952/>

³⁵² У кількох областях проходять понад 20 обшуків через зловживання на відновленні енергетики. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3757217-sbu-provodit-ponad-20-obsukiv-u-kilkoh-oblastah-cerez-zlovzivanna-na-vidnovlenni-energetiki.html>

їх прозорості. Відсутність належного діалогу з громадськістю з боку урядових та енергетичних структур може призвести до посилення соціальної напруженості, недовіри до влади та її інститутів.

Відсутність діалогу з громадськістю та несвоєчасність ухвалення необхідних політико-управлінських рішень призвели до масових виступів у багатьох містах України з вимогою ухвалення закону про демобілізацію після 18 місяців служби³⁵³. Відповідна петиція, підписання якої передувало мітингам, назбирала необхідні для розгляду 25 тисяч голосів. Акції, які в жовтні 2023 р. пройшли в Києві, Тернополі, Львові, Запоріжжі, в Кривому Розі, у Кропивницькому, Хмельницькому, в Одесі, в Чернівцях та Дніпрі, об'єднали родичів військових під гаслами: "Настав час інших!", "За перемогу відповідальні всі!", "Військові теж мають сім'ї", "На одних плечах війну не виграти" та ін.

На тлі численних повідомлень про ухиляння від мобілізації^{354; 355; 356; 357}, корупції у військово-лікарських комісіях^{358; 359}, "вибірковості" окремих керівників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки з виконання мобілізаційних

³⁵³ "Настав час інших": в Україні пройшли мітинги на підтримку демобілізації. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7426002/>

³⁵⁴ Прикордонники завдяки дрону впіймали 14 «зайців-ухилянтів» за добу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/28/7426153/>

³⁵⁵ Затримали депутата, який зі спільником вивозив ухилянтів за кордон. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3777518-zatrimali-deputata-akij-zi-spilnikom-vivoziv-uhilantiv-za-kordon.html>

³⁵⁶ Прикордонники на Закарпатті за добу затримали 12 ухилянтів з різних областей. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3773341-prikordonniki-na-zakarpatti-za-dobu-zatrimali-12-uhilantiv-z-riznih-oblastej.html>

³⁵⁷ В Одесі викрили злочинну схему видачі «білих квитків» депутатам та їхнім родичам. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3770771-v-odesi-vikrili-zlocinnu-shemu-vidaci-bilih-kvitkiv-deputatam-ta-ihnim-rodicam.html>

³⁵⁸ СБУ затримала заступника херсонського військового комісара і голову ВЛК на Прикарпатті, які заробляли на ухилянтах. *Інтерфакс-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/935823.html>

³⁵⁹ На корупції викрито все керівництво військово-лікарської комісії на Одещині. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/odesa/news/na-koruptsiji-vikrito-vse-kerivnitstvo-vijskovo-likarskoji-komisiji-na-odeshchini-956242.html>

завдань^{360; 361; 362} вимоги мітингувальників є зрозумілими та справедливими. Очевидно, серед чинників, які спонукали владу до пошуку шляхів розв'язання проблеми, були й ці події. Вже за кілька днів після виступів мітингувальників віцепрем'єром – міністром цифрової трансформації України М. Федоровим було оприлюднено проєкт "смарт-мобілізації"³⁶³ – механізму самостійного обрання військової спеціальності, на яку людина здатна мобілізуватися.

Разом з тим, демонстрацією суспільного запиту на справедливість та щодо належного ставлення до військовослужбовців не забарилися скористатися російські пропагандисти у безнадійних спробах розколоти, поляризувати українське суспільство.

Варто визнати, що єднання політичних та бізнесових еліт з народом, на жаль, не було тривалим. Окремі політики уже після перших перемог ЗСУ на фронтах війни почали більше перейматися проблемами власного політичного майбутнього й не завжди адекватно реагувати на суспільні запити.

Прикладом, з одного боку, невваженого політичного рішення, а з другого – сили й дієвості громадянського суспільства може бути спроба парламентарів уникнути ухвалення рішення про відновлення електронного декларування статків чиновників. У схваленій Верховною Радою України 5 вересня 2023 р. редакції закону про відновлення електронного декларування під час воєнного стану була норма, якою передбачалося залишити реєстр декларацій закритим ще на один рік з можливістю для декларантів добровільно подати до Національного агентства з питань запобі-

³⁶⁰ НАЗК зафіксувало ознаки збагачення заступника очільника Одеського ТЦК Галушка. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/anticorruption/nazk-zafiksuvalo-oznaki-zbahachennja-zastupnika-ochilnika-odeskoho-ttsk-halushka-.html>

³⁶¹ Керівник держави незадоволений корупцією та зловживаннями у військкоматах Полтавщини. *Зміст*. URL: <https://zmist.pl.ua/news/kerivnyk-derzhavy-nezadovolenyj-korupcziyeyu-ta-zlovzhyvannyamy-u-vijskkomatah-poltavshhyny>

³⁶² У поліції розповіли, скільки проваджень щодо військкоматів і ВЛК скерували до суду. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/29/7426275/>

³⁶³ Михайло Федоров: За місяць-два запустимо пілотну смарт-мобілізацію операторів дронів. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/mihaylo-fedorov-misyats-dva-zapustimo-pilotnu-1698644673.html>

гання корупції заяву щодо персонального відкриття декларації упродовж року. Ця норма викликала широке суспільне невдоволення. Петиція до Президента України із закликом накласти вето на ухвалений закон про відновлення е-декларування та повернути його до парламенту з вимогою відкрити реєстр майнових декларацій чиновників набрала необхідну для розгляду кількість підписів³⁶⁴ у рекордно короткий термін – протягом трьох годин – та була схвалена Президентом України. 12 вересня Президент України ветовав цей закон і вніс до Верховної Ради пропозиції до ухваленого документа. 20 вересня Верховна Рада України підтримала пропозиції президента і 10 жовтня Президент України підписав повторно ухвалений Верховною Радою закон із його пропозиціями³⁶⁵.

Обурення громадян викликали й політичні "маневри" у Верховній Раді України навколо ухвалення закону про заборону діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Росії. 1 грудня 2022 р. указом Президента України було уведено в дію відповідне рішення РНБО³⁶⁶. Згідно з указом, 19 січня 2023 р. Кабінет Міністрів України вніс відповідний законопроект до українського парламенту. Передбачалося, що депутати винесуть його на розгляд у травні.

Соціологічні опитування свідчили про те, що більшість українців підтримували заборону УПЦ (МП) – 78% вважали, що держава тією

³⁶⁴ Петиція про публічні декларації посадовців зібрала необхідні 25 тисяч підписів за рекордні три години. Люди чекають на реакцію Президента. *БукІнфо*. URL: <https://bukinfo.com.ua/pravo/petyciya-pro-publichni-deklaraciji-posadovciv-zibrala-neobhidni-25-tysyach-pidpysiv-za-rekordni-try-godyny-lyudy-chekayut-na-reakciyu-prezydenta>

³⁶⁵ Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану: Закон України від 20 вересня 2023 р. № 3384-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#Text>

³⁶⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 1 грудня 2022 р. № 820/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097>

чи іншою мірою має втрутитися в діяльність цієї церкви. Серед них 54% вважали, що вона має бути повністю забороненою в Україні, 24% виступали за дещо "м'якший" підхід, що передбачає не повну заборону, а встановлення державного контролю та нагляду, і лише 12% респондентів вважали, що нічого не варто робити й не варто втручатися у справи УПЦ (МП), а обмежитися розслідуванням лише окремих можливих випадків правопорушень³⁶⁷. Проте, наприкінці вересня Голова Верховної Ради України заявив, що, на його переконання, необхідних для ухвалення позитивного рішення голосів за заборону УПЦ (МП) в парламенті немає³⁶⁸. Разом з тим, уже за десять днів після такої заяви, 5 жовтня, народні депутати зібрали 226 підписів під зверненням до Голови Верховної Ради з вимогою розгляду закону щодо заборони УПЦ (МП) в Україні, а винесений на голосування проєкт³⁶⁹ Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій" був підтриманий голосами 267 народних депутатів.

Українці негативно на рівні довіри до політичних інститутів та водночас сприятливо на показниках суспільної консолідації позначилися спроби окремих політиків в умовах воєнного стану, на тлі ракетних обстрілів міст і сіл країни та щоденних бойових втрат на фронтах війни актуалізувати питання проведення політичних виборів.

Сприяли розгортанню дискусії та наростанню політичної напруженості у суспільстві суперечливі заяви Голови Верховної Ради України. У червні 2023 р. він виступив із тезою про доцільність³⁷⁰

³⁶⁷ Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 4–27 грудня 2022 року.

³⁶⁸ У Раді немає голосів для заборони УПЦ МП, – Стефанчук. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2023/09/23/576213_radi_nemaie_golosiv_zaboroni_upts.html

³⁶⁹ Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій: проєкт Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219>

³⁷⁰ Стефанчук назвав можливі терміни проведення виборів до Ради. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/06/19/novyna/polityka/stefanchuk-nazvav-mozhlyvi-terminy-provedennya-vyboriv-rady>

проведення виборів одразу після скасування воєнного стану в Україні, оскільки законодавством заборонено проведення виборів під час його дії, а в липні – із заявою, що "заборони [проведення виборів під час війни – *авт.*] в Конституції немає". Така заборона міститься в Законі України "Про правовий режим воєнного стану". Тому, мовляв, конституційної заборони проводити вибори під час воєнного стану немає, і найближчим часом, як заявив спікер парламенту, питання щодо виборів "буде актуалізовано"³⁷¹.

Разом з тим, як засвідчили результати опитування громадської думки, консолідованою більшістю українці заперечують припущення Голови парламенту – 81% респондентів заявили, що проведення виборів нині не на часі і їх необхідно буде провести лише після закінчення війни, 16% вважають, що вибори мають пройти у конституційно визначені строки, й лише 3% опитаних вагалися з відповіддю стосовно термінів проведення виборів Верховної Ради України та Президента України³⁷². Мало того, більшість українців категорично налаштовані проти ідеї дистанційного голосування через Інтернет з огляду на ризики фальсифікації результатів (65%), позитивно поставилися до цієї ідеї лише 29% опитаних.

Коментуючи результати досліджень громадської думки, соціологи наголошують, що виборці прагнуть того, щоб Україна була повноцінною демократією, і переконані, що вільні та чесні вибори є однією з найважливіших її складових (95% респондентів за результатами опитування КМІС (травень 2023 р.) висловилися за це). Українці розуміють, що вибори – це, з одного боку, найефективніший спосіб "очищення" влади від тих, хто не виправдав очікувань, з другого – забезпечення її легітимності. Нинішнє наростання внутрішньої критики центральних органів влади, особ-

³⁷¹ Стефанчук заявив, що Конституція не забороняє проводити вибори під час війни і невдовзі це питання «буде актуалізовано». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2023/07/28/567492_stefanchuk_zayaviv_shcho_konstitutsiya.html

³⁷² Коли мають бути проведені вибори, ставлення до голосування через інтернет та ставлення до можливого обмеження прав громадян: результати телефонного опитування, проведеного 30 вересня-11 жовтня 2023 року. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1>

ливо парламенту та уряду, не містить, за спостереженнями соціологів, вимоги негайного проведення виборів. Навпаки, українці наполягають на тому, що нинішній пріоритет – це перемога над ворогом, а політичні вибори – не на часі й мають бути проведені вже після завершення війни. Тобто – наголошують соціологи – для українців відкладання виборів не означає, що влада втрачає легітимність, просто її електоральне "очищення" українці готові відкласти на післявоєнний період. Крім цього, легітимність влади для українців, навпаки, може бути підірвана проведенням виборів до її завершення. Так, мільйони людей не зможуть взяти участь або матимуть численні обмеження і як виборці, і як потенційні учасники виборчих перегонів (насамперед, ідеться про військово-службовців та біженців, які нині перебувають за кордоном). Ідея ж запровадження дистанційного голосування через Інтернет наштовхується на виразну недовіру населення. Тобто, вибори, в яких мільйони громадян не можуть взяти участь, а голосування відбуватиметься у сумнівний, з погляду довіри громадськості спосіб, є неприйнятними, а їх результати – не легітимними³⁷³. Отже, нині, в умовах повномасштабної війни, в умовах суспільної консолідації задля досягнення спільної мети утворився певний внутрішньополітичний наратив без політичних партій і рухів, а як політична єдність громадян з поки що чітко не сформульованою, але усвідомленою політичною позицією.

Важливим аспектом збереження й посилення суспільно-мобілізаційного потенціалу є урахування суттєвих змін емоційного стану українських громадян. Значною мірою цей стан визначається здатністю влади розв'язувати наявні проблеми, запобігати їм. Здебільшого (і на цьому варто наголосити) емоційний стан українців визначається новинами з фронтів великої російсько-української війни, результативністю бойових дій ЗСУ та позитивними повідомленнями про досягнення українських оборонців. Крім того, громадяни добре усвідомлюють, що підтримки, яку вони через

³⁷³ Пресреліз, підготовлений виконавчим директором КМІС Антоном Грушецьким. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1>

волонтерів надають військовикам, замало, а інтенсивність та розміри фінансової й військової допомоги країн-партнерів теж багато в чому залежать від змісту повідомлень з фронтів.

В українському інформаційному просторі шириться помилкова думка про формування своєрідного "синдрому втоми українців від війни", пов'язуючи його з оцінкою емоційного стану громадян. Дійсно, результати оцінки емоційного стану українців засвідчують досить високий рівень стресу. Про такі відчуття заявляють 88% опитаних ³⁷⁴, а конкретизація цих емоцій та станів вказує на втому (50%). Разом з тим, 43% опитаних акцентують, що домінантним почуттям є надія. Серед інших поширених станів – напруга (42%), роздратування (31%), обережність (28%) та гнів (27%). Очевидно, що такі психологічні стани є природними в умовах війни. На формування такого емоційного стану в її умовах впливають і зміст новин, й інформація про щоденні ворожі обстріли, руйнування, смерті й жертви серед воїнів ЗСУ та мирних жителів, й невиваженість чи помилковість окремих владних рішень, й відсутність, на думку громадян, реальної боротьби з корупцією, необґрунтованість розподілу бюджетних коштів, неефективність роботи територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, військово-лікарських комісій, недбалість (а часто й свавілля) чиновників різних рівнів у розв'язанні проблем військовослужбовців та українських громадян тощо. Складовими соціально-психологічного стану є й негативно забарвлені емоції, пов'язані з рівнем підтримки українського спротиву нашими міжнародними партнерами, коли військова допомога, на думку військових та пересічних громадян, часто надходить із запізненням і не в тих обсягах, які необхідні для реалізації воєнних завдань. Попри все (і на цьому теж варто наголосити), українське суспільство у протистоянні російським агресорам залишається консолідованим, а національна єдність – запорукою перемоги над ним.

³⁷⁴ 88% українців відчувають високий рівень стресу через війну, – дослідження. *Lb.ua*. URL: https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukraintsiv_vidchuvayut_visokiy.html

До підсумкових результатів дослідження окремих чинників, які впливають на рівень суспільної мобілізації та морально-психологічного стану українського суспільства, а також факторів, які сприяють консолідації українців у протистоянні російській агресії, можна віднести такі **висновки та рекомендації**.

1. Попри певну суперечливість розвитку суспільно-політичних процесів протягом останніх десятиліть в Україні сформувалося дієве, а в умовах екзистенціальних загроз – здатне до мобілізації та єднання, громадянське суспільство. Його основними характеристиками є самоорганізованість, колективна спрямованість на досягнення спільної мети, усвідомлення цінності держави, її суверенітету, територіальної цілісності й готовність до їх захисту.

Органам влади, державно-політичному керівництву держави під час розроблення й ухвалення суспільно значущих рішень варто враховувати нинішній особливий стан суспільства, його прагнення до сприяння реалізації нагальних завдань та здатність до критичної оцінки ситуації.

За нинішніх умов важливим напрямом суспільної консолідації та формування громадської думки є реалізація заходів, спрямованих на підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів. Одним із важливих напрямів цієї роботи має стати своєчасне й адекватне суспільним запитам та вимогам закону реагування на прояви недоброчесності державних службовців, непрофесіоналізму, корупції. Доцільним є удосконалення системи контролю діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, забезпечення дієвого механізму оперативного реагування на негативні факти цієї діяльності. Варто розширити можливості інструментів електронної демократії та використання її комунікативного потенціалу, зокрема, у налагодженні діалогової форми взаємодії з громадськістю.

2. Центральним органам виконавчої влади, місцевим військовим адміністраціям доцільно створити моніторингові групи з аналізу змісту звернень громадян з метою їх узагальнення та виокремлення основних проблем, які найбільше турбують професійні спільноти, мешканців територіальних громад. Результати такого аналізу сприятимуть визначенню основних галузевих та

територіальних проблем, а своєчасні заходи з їх розв'язання – запобіганню загострення та переростання в активні форми протесту.

У цьому контексті необхідним і доцільним є удосконалення інструментів електронної демократії, упровадження заходів, спрямованих на визначення домінантних тенденцій через організацію галузевих опитувань та опитувань мешканців територіальних громад з актуальних проблем та узгодження оптимальних шляхів їх розв'язання.

3. Задля посилення консолідації та мобілізаційного потенціалу суспільства вкрай важливою є інтенсифікація зусиль, спрямованих на формування громадської думки. Провідна роль у цьому належить державі й тим інститутам, які забезпечують її інформаційну політику.

Варто переглянути форми та методи роботи, політику інформаційних (передусім телевізійних) каналів. Зокрема, одним із напрямів такої роботи може бути використання ефірних можливостей нині не дуже популярного телепроекту "Єдиних новин" для регулярного інформування глядачів про стан справ у тих чи інших галузях керівниками міністерств та відомств, наявні проблеми та шляхи їх розв'язання. За нинішніх умов особливої ваги та уваги набувають питання, пов'язані з діяльністю (публічно доступною) Міністерства оборони України, а також з діяльністю центральних органів виконавчої влади соціально-економічного блоку уряду – Міністерства соціальної політики, Пенсійного фонду України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та інформаційної політики, Державної служби з етнополітики та свободи совісті, низки інших владних структур – Уповноваженого із захисту державної мови, Національної ради з відновлення України від наслідків війни, Центру протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України тощо.

4. Особливої уваги потребують нині питання законодавчого регулювання проблем, пов'язаних з реінтеграцією тимчасово окупованих територій та громадян України, які тривалий час перебували в окупації. Очевидно, що робота над проектами актів нормативно-правового характеру потребуватиме об'єднання зусиль фахівців і чимало часу. Тому вже нині варто створити

робочі групи у складі народних депутатів України, фахівців з конституційного, міжнародного, кримінального права тощо для розроблення проектів відповідних нормативно-правових актів. Доцільним, на нашу думку, вбачається й розгляд питання про створення спеціальної судової палати з розгляду справ, пов'язаних із проявами колабораціонізму та сепаратизму, а також справ, пов'язаних з відшкодуванням матеріальних та моральних втрат, яких зазнали громадяни під час російсько-української війни.

5. Важливим напрямом роботи зі збереження суспільної єдності та морально-психологічного клімату є соціально-психологічна реабілітація учасників російсько-української війни та постраждалих від її наслідків. Тому вже зараз вбачається доцільним розроблення проектів законодавчого забезпечення діяльності з психологічної та соціальної допомоги цим категоріям населення, створення мережі спеціальних закладів із її забезпечення.

З цією метою доцільним убачається створення (на базі наявних, шляхом їх перепрофілювання) спеціальних структурних підрозділів міністерств соціально-економічного урядового блоку для організації й забезпечення цієї роботи. Задля підвищення ефективності їх діяльності варто розробити механізми залучення до неї науковців, медичних та соціальних працівників, волонтерів та ін.

6. Події останнього часу засвідчили важливість підвищення ваги й значущість для формування особистості історичних знань, політичної компетентності, здатності до критичного мислення та усвідомленого сприйняття дійсності, освоєння навичок політичної та громадської участі. З огляду на важливість цього напрямку державної політики, Кабінету Міністрів України, центральним органам виконавчої влади, Комітетам Верховної Ради України із залученням фахівців НАН України, НАПН України, фахових та громадських об'єднань варто розглянути питання про суттєве збільшення обсягу навчальних годин з історії України та всесвітньої історії, політології, основ держави та права для учнів загальноосвітніх шкіл, студентів закладів вищої та передвищої освіти, упровадити як обов'язковий іспит з історії України, основ держави та права під час зовнішнього незалежного оцінювання.

7. Неабиякої ваги в нинішніх умовах російсько-української війни та спротиву російській агресії набувають можливості т. зв. народної дипломатії. Міністерству закордонних справ України, Міністерству культури та інформаційної політики у співпраці з іншими міністерствами та відомствами, із залученням волонтерських організацій, інших інститутів громадянського суспільства, мистецьких професійних об'єднань та формувань варто розглянути можливість активізації роботи з популяризації української культури, мистецтва, історії тощо, залучаючи до цього українських громадян, які через війну вимушені тимчасово виїхати за кордон.